

A avea și a poseda. Discursul constituțional comunist și reinventarea proprietății

Constituțiile statelor comuniste, prin natura conținutului lor, relansează o dezbatere esențială în ordinea configurării constituționalismului. Opoziția între viziunea ce privilegiază adoptarea unei constituții pur „politice”, care să garanteze doar acele drepturi individuale „negative”, și curentul ce pledează în favoarea deschiderii spațiului constituțional către un tip de drepturi „pozitive”, de natură socială, pentru a căror aplicare efectivă statul este chemat să se implice în acțiunea economică, este, până la un punct cel puțin, ireconciliabilă. Odată cu abandonarea fidelității față de neutralitatea liberală, majoritatea constituțiilor postbelice au preferat să includă referințe extrem de ample la drepturi de natură socială, de la protecția muncii și asigurările sociale până la liberul acces la cultură și vocația la un mediu sănătos. Tendința se materializează prin largirea catalogului de libertăți și remodelarea ideii de drept individual: mai mult decât un simplu angajament de non intervenție în afacerile personale, statul este investit cu misiunea de a pune în aplicare un vast program de inginerie socială, a cărui finalitate este ridicarea nivelului de trai al comunității și asistarea celor în dificultate¹.

Orice analiză referitoare la semnificația discursului constituțional comunist asupra proprietății nu poate avea alt punct de plecare decât precedentul legal sovietic. Evoluția RPR / RSR este marcată de amprenta unui context juridic și antropologic ale cărui origini sunt de regăsit în opera de constituționalizare stalinistă, opera ce culminează prin adoptarea, în decembrie 1936, a unei legi fundamentale destinate să codifice câteva dintre axiomele sistemului de democrație populară.

* Facultatea de Științe Politice – Universitatea din București.

¹ A se vedea discuția privitoare la conținutul constituției în Andras SAJO, *Limiting government. An introduction to constitutionalism*, Budapest, CEU Press, 1999, pp. 29–39.

Dincolo de impactul ei asupra profilului societal al Sud-Estului Europei (Bulgaria, condusă de Gheorghi Dimitrov, adoptată, în 1947, prima ei constituție de inspirație totalitară), constituția sovietică de la 1936 oferă indiciile de natură să expliciteze articulațiile viziunii comuniste asupra relației dintre cetățenie și proprietate.

Ca și viitoarele constituții ale Europei satelit, cea de la 1936 aspira, fără ambiguitate, să reformuleze bazele pe care se întemeia construcția cetățeniei și imaginarea proprietății, ca prerogativă suverană. O lectură atentă a Constituției de la 1936 relevă până la ce punct „cetățeanul” nu își mai poate revendica calitatea de „proprietar” decât în ipostazele și în sferele indicate / tolerate de autoritatea de stat. După cum nu mai puțin semnificativă, încă de la 1936, este avansul proprietății de stat în eșafodajul juridic.

Ca și în cazul constituțiilor românești din 1948, 1952 sau 1965, în centrul noului discurs constituțional comunist se plasează conceptul de „formațiune economică socialistă”. Democrația de tip sovietic se definește, în materia proprietății, ca și a articulației cetățeniei, prin renunțarea explicită la neutralitatea statală în raport de agenții ce populează societatea: misiunea statului este de a încuraja, pe de o parte, nașterea unui nou atașament civic, și, pe de altă parte, de a elimina obstacolele de natură economică ce bochează atingerea acestui obiectiv asumat constituțional.

Din acest punct de vedere, ipoteza articolului 4 al Constituției de la 1936 este cea de la care nu se mai poate deroga în opera de edificare a regimurilor de democrație populară:

„Articolul 4. Sistemul socialist al economiei și al proprietății sociale asupra mijloacelor și instrumentelor de producție, sistem stabilit ca urmare a abolirii sistemului capitalist de economie, al abolirii proprietății private asupra mijloacelor și instrumentelor de producție și al abolirii exploatarii omului de către om, este fundamentul economic al URSS”.²

Din această axiomă decurg natural articulațiile sistemului de proprietate sovietic, articulații recuperabile în spațiul sud-est european, inclusiv românesc. Este vorba de conturarea unui sistem trihotomic, ce

² Constituția sovietică este reprodusă, în varianta engleză, pe site-ul http://www.soviet-empire.com/ussr/constitution/constitution_1936.php. Avem în vedere în continuare textul de pe acest site.

implică proprietatea de stat asupra mijloacelor de producție, resurselor naturale și sistemului bancar, proprietatea cooperativă în domeniul agricol și proprietatea personală, întemeiată pe muncă, formă admisă doar în acele sfere în care nu intervin precedentele, anume familia și extensiile sale. Acest din urmă tip de proprietate, care va fi aclimatizat la 1948 pentru prima dată în România, nu mai poate fi confundat cu proprietatea privată, în ipostaza ei clasă. Originile impure ale proprietății (exploatarea capitalistă) sunt eliminate și ceea ce rămâne este o relație de echivalență între acumulare și muncă, aceasta din urmă ocrotită de statul sovietic:

„Articolul 10. Toți cetățenii au dreptul la proprietate personală a veniturilor care provin din muncă și economisire, asupra casei și bunurilor din gospodărie, asupra mobilei și instrumentarului de uz personal. Dreptul la moștenire este garantat.”

Democrațiile populare, împing până la ultimele consecințe intervenționismul etatic. O dată realizate codificarea planificării și abandonarea libertății pieței, soluția care se conturează este reductibilă la un nou contract social, ce se reflectă în reformularea catalogului de libertăți individuale. În contextul socializării mijloacelor de producție și al hegemoniei etatice prerogativa individuală este tolerată doar în măsura în care nu intră în conflict cu imperativul interesului general.

În această ordine de idei, relația dintre proprietate de stat, cetățenie și planificarea științifică a dezvoltării economice este miza articolului 11 al textului de la 1936. Premiza pe care el o codifică este una recuperabilă în opera de inginerie totalitară care marchează peisajul sud-est european: excelența planificării, ca vector de înlăturare a retardării. Discursul relativ la proprietate și planificare se dorește, încă de la originile sovietice, unul înrădăcinat în mitologia progresului. Fetișizarea electricării, cultul muncitorului sunt corelatul antropologic al viziunii constituționale:

„Articolul 11. Viața economică a URSS este determinată și influențată de planul de stat național în domeniul economic, plan al căruia rol este cel de a crește avuția națională și de a contribui la îmbunătățirea condițiilor materiale al oamenilor muncii, ca și la ridicarea nivelului lor de trai, la consolidarea independenței URSS și la întărirea capacitatei ei de apărare.”

Finalitatea discursului constituțional, în 1948, 1952 și 1965, este de a investi cu forță juridică viziunea comunistă asupra libertății. O viziune care înglobează un teritoriu vast, variind de la oficializarea

planificării până la reglementarea spațiului locativ și indicarea bunurilor ce pot face obiectul dreptului de proprietate personală. Contractul constituțional îl codifică pe cel social: ceea ce omul muncii primește, ca recompensă, în aria protecției și siguranței sociale (locul de muncă garantat, dreptul la odihnă, conchediile plătite, asistența în materia sănătății) afectează, în mod dramatic, substanța libertății politice. Aceasta din urmă nu mai poate presupune, ca în „ipostaza burgheză”, libera asociere în partide sau contestarea autorității prin exprimare scrisă, manifestație sau grevă. Libertatea politică, în noua ordine constituțională, este sinonimă cu salvagardarea intereselor „celor ce muncesc”.

*

Schimbarea de registru survenită la nivelul libertăților politice transpare în revizuirea cadrului constituțional de protecție a proprietății: abolirea proprietății private, în accepțiunea pe care această simtagmă o deținea până la 1948, este cheia, unui proces revoluționar de transformare a societății, transformare ce vizează, în cele din urmă, atingerea idealului de egalitate socială. Anii de debut ai puterii populare sunt marcați de un masiv efort etatic de socializare al mijloacelor de producție, ca și de o ofensivă îndreptată împotriva celor identificați a fi membri ai claselor posedante. După politica de „românizare”, purtată în anii războiului, statul român, de data aceasta democrat-popular, se lansează într-o nouă campanie, destinată să eliminate acuzatul dezechilibru social și să aplice, integral, principiile dreptății sociale. Monopolul politic se traduce în arbitrajul cu care succesele decrete de naționalizare limitează sfera proprietății private: grație lor, până la sfârșitul epocii Dej, metamorfoza „proprietății private” în „proprietate particulară” se va fi produs. Adamismul comunist are drept versanți eliminarea fizică și deposedarea materială a adversarilor, indicați generic de documentele de partid și nominalizați, categorial, în actele normative de naționalizare.

Constituția de la 1948 are ca finalitatea legitimarea juridică a operei de socializare/deposedare. Radicalismul soluțiilor, în chestiunea proprietății, este un reflex al oficializării unor poziții pe care „falsa mare coaliție” postbelică le împinsese în plan secund. În condițiile renunțării efective la alibiul alianței cu elementele „burgheze”, impunerea soluției sovietice este rețeta la care PMR va recurge, fără nici o ambiguitate. Sincronizarea transpare în mutație de regim juridic: proprietatea încețează să mai fie un domeniu reglementabil, potențial, în capitolul

dedicat libertăților individuale și este localizată, tehnico-juridic, în spațiul rezervat, „structurii social-economice”³.

Misiunea autorităților, aceea de a oferi un cadru de manifestarea noului sens al egalității, are drept consecință introducerea unui set de concepte ce au un impact esențial asupra înțelegerii noțiunii de proprietate. Dacă actul de la 1923 înălatura natura „sacră și inviolabilă”, prima constituție republicană se definește prin renunțarea la o terminologie neconformă cu realitatea tranzitiei la socialism: „proprietatea privată” încetează să mai fie obiect al textului legii fundamentale, fiind substituită prin „proprietatea particulară”. Din acest moment, „proprietatea privată” este conotată negativ și asociată, generic, cu posesiunea asupra unor mijloace de producție și bunuri ce vor fi transferate, mai devreme sau mai târziu, în proprietatea de stat.

Mutarea nu este numai de ordin semantic. Noua „proprietate particulară”, ocrotită de stat, are drept calitate esențială justificarea dobândirii ei prin efort individual: într-o societate a muncii, (căci munca devine principiul constituțional), într-o societate în care exploatarea muncii salariate este incompatibilă cu exigențele partinice, deținerea proprietății poate fi acceptată doar în măsura în care titularul dreptului în chestiune face dovada unei activități utile societății. Distincția, constituțională, dintre „proprietate”, pur și simplu, și „proprietatea dobândită prin muncă”, obiect al ocrotirii atente a statului, nu este accidentală. Doar aceasta din urmă nu poate fi transferată în domeniul controlat de stat. Noua imagine a „cetățeanului”, ca posesor de bunuri, se cere corelată cu oficializarea obligației de a presta o muncă. În acest mod, constituționalizarea „muncii” devine un instrument de excludere socială. Cei care nu muncesc nu pot fi, în logica legii fundamentale, beneficiarii drepturilor constituționale. Finalitatea acțiunii statului – eradicarea capitalismului – nu poate rămâne fără repercusiuni la nivelul structurii regimului proprietății:

„Articolul 8. Proprietatea particulară și dreptul la moștenire sunt recunoscute și garantate prin lege. Proprietatea particulară, agonistă prin muncă și economisire, se bucură de o protecție specială.

Articolul 10. Pământul aparține celor ce-l muncesc. Statul protejează proprietatea de muncă țărănească. El încurajează și

³ Pentru o analiză a manierei în care se realizează impunerea unui model politic totalitar, a se vedea Dennis DELETANT, *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948–1965*, traducere de Lucian LEUȘTEAN, Editura Polirom, Iași, 2001, pp. 69–91.

stimulează cooperăția sătească. Pentru a stimula ridicarea agriculturii, Statul poate creă întreprinderi agricole, proprietate a statului.

Articolul 12. Munca este factorul de bază al vieții economice a statului. Ea este o datorie a fiecărui cetățean. Statul acordă sprijin celor ce muncesc, pentru a-i apăra împotriva exploatarii și a ridica nivelul lor de trai.”⁴

Textele citate cuprind, *in nuce*, sistematica regimului de proprietate din epoca postbelică: o proprietate particulară sever limitată, o proprietate țărănească localizabilă doar în zonele necooperativizate și proprietatea de stat, fie ea bun al întregului popor, sau cooperativă. Factorul „muncă” cauționează intruziunea statului: alături de „planificare”, „datoria și obligația de a munci” sunt mărci incontestabile ale stilului constituțional totalitar. Viitoarea incriminare a parazitismului ține de o logică deja instituționalizată.

Pe acest fundal al inovațiilor, legea fundamentală de la 1948 dotează Statul cu pârghiile grație cărora aplicarea proiectului societal să fie realizabilă în termen cât mai scurt. Simbolic, la câteva luni după adoptarea constituției, în martie/aprilie 1948, statul democrat-popular procedă, pe 11 iunie 1948, la primul act de naționalizare postbelic, prin care despărțirea de Vechiul Regim „burghez” era definitivă. Domeniul public al statului era extins pentru a include nu numai elementele sale tradiționale, ci și zone exploataabile privat. Proprietatea particulară, deși admisă tranzitoriu ca regim juridic și realitate socială, urma să fie evacuată din sferele pe care statul democrat-popular și le revendica, în numele întregului popor.

Naționalizarea apărea, în varianta definitivă, ca un instrument constituțional, utilizabil ori de câte ori, Marea Adunarea Națională sau Guvernul, ca interpreți ai voinței și interesului general, întrevedea necesitatea schimbării titularului dreptului de proprietate. Pentru a preveni orice confuzie, „exproprierea” era menținută constituțional, cu excluderea ipotezelor ce se aplicau noii modalități de socializare a bunurilor. Politica de partid și de stat era înzestrată, din acest moment, cu un remediu eficace pentru a „corecta” inechitățile în distribuirea proprietății. În fapt, regimul de democrație populară realiza, în interval de câteva luni, ceea ce nici unul dintre precedentele regimuri autoritare / totalitare nu efectuase, practic: eliminarea efectivă a oricărui spațiu de libertate economică, definibil în coordonatele inițiativei individuale:

⁴ Constituția de la 1948 este citată după Cristian IONESCU, *Dezvoltarea constituțională a României. Acte și documente, 1741–1991*, Regia Autonomă „Monitorul Oficial”, București, 2000, pp. 753–762.

„Articolul 6. Bogățiile de orice natură ale subsolului, zăcămintele miniere, pădurile, apele, izvoarele de energie naturală, căile de comunicație ferate, rutiere, pe apă și în aer, poșta, telegraful, telefonul și radioul aparțin Statului, ca bunuri comune ale poporului. Prin lege se vor stabili modalitățile de trecere în proprietatea Statului a bunurilor enumerate în alineatul precedent, care, la data intrării în vigoare prezentei constituții, se aflau în mâini particulare.

Articolul 10. Pot fi făcute exproprieri pentru o cauză de utilitate publică, pe baza unei legi și cu o dreaptă și prealabilă despăgubire, stabilită de justiție.

Articolul 11. Când interesul general cere, mijloacele de producție, băncile și societățile de asigurare, care sunt proprietate particulară a persoanelor fizice sau juridice, pot deveni proprietatea Statului, adică bun al poporului, în condițiunile prevăzute de lege.”

Ipostaza canonica, în accepțiune stalinistă, a proprietății este codificată în 1952: varianta reținută este în directă relație cu acțiunea Statului democrat-popular angrenat în opera de nimicire a dușmanilor poporului și în efortul de colectivizare a agriculturii. Față de precedentul text, avansul în direcția indicată de PMR este vizibil. Capitolul II al constituției, „orânduirea de stat”, ambicioanează să ofere o imagine cât mai fidelă asupra profilului proprietății. Rigoarea ideologică conduce la enunțarea, în cadrul legii fundamentale, a unor axiome partinice.

Articolul 6 de la 1952 poate fi privit ca o declarație de intenții, pe care autoritățile de partid și de stat și-o asumă fără ambiguitate. Efectivitatea aplicării constituției este, în acest punct cel puțin, maximă. Totalitarismul își secretă propria sa cartografiere a proprietății. Dintre cele trei ipostaze, cea destinată să dureze, legal și politic, este doar proprietatea socialistă:

„Articolul 5. Economia națională a RPR cuprinde trei formațiuni social-economice; formațiunea socialistă, mica producție de mărfuri și formațiunea particular-capitalistă.

Articolul 6. Fundamentalul formațiunii social-economice socialiste este proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producție, care are, fie forma proprietății de stat, (bun comun al poporului), fie forma proprietății cooperatist-colectiviste (proprietatea gospodăriilor agricole colective sau a organizațiilor cooperatiste). În formațiunea socialistă a economiei naționale este lichidată exploatarea omului de către om. Formațiunea socialistă, căreia îi aparține rolul conducător în economia națională a RPR, constituie baza dezvoltării țării pe calea socialismului.”⁵

⁵ Constituția de la 1952 este citată după Cristian IONESCU, *op. cit.*, pp. 770–782.

Discursul asupra proprietății este potențial mobilizabil în direcția identificării unei mutații antropologice: beneficiar al unei noi libertăți, cetățeanul RPR locuiește un spațiu ale cărui coordonate sunt extrem de atent reglementate. De la tipologia proprietății până la obiectul fiecărei categorii, normarea definește viața în democrația populară. Inițiativa individuală este redusă la un minim care este cel al „proprietății particulare”. În vederea prevenirii oricărui derapaj, proprietatea particulară, născută din muncă și economisire, este formulată constituțional, la nivelul sferei de cuprindere. Noua imagine a omului democrat- popular se naște din lectura acestui text, aparent anodin. Travaliul personal se poate reflecta, în cele din urmă, într-o acumulare ce, examinată retrospectiv, apare ca derizorie. Miza textului legal este introducerea unei limite, care nu mai poate fi transgresată. Cooperatorul, muncitorul sau intelectualul nu pot aspira decât la atingerea unui prag care le este accesibil, grație legii fundamentale.

Proprietatea este remodelată și, odată cu ea, natura umană însăși. Invocarea pledoariilor liberale de secol XIX este, în acest punct, irelevantă. Evocarea „drumului către servitute” este infinit mai profitabilă. Ambiția constituțiilor comuniste, și cea de la 1952 nu derogă de la regula instituită, este de a planifica, în cele mai anodine amănunte, fericirea omului muncii. Dependența față de stat este oficializată prin chiar actul fundamental. Textul elimină, premeditat, orice barieră pe care individul ar putea-o ridica împotriva autorității. Inventarul oferit la 1952 este procesul verbal al unei epoci. Ceea ce primează este, în ultimă instanță, subzistența. Semnificația egalității este descifrată, constituțional:

„Articolul 12. Dreptul de proprietate personală al cetățenilor RPR asupra veniturilor și economiilor provenite din muncă, asupra casei de locuit și gospodăriei auxiliare de pe lângă casă, asupra obiectelor casnice și de uz personal, cât și dreptul de moștenire asupra proprietății personale sunt ocrotite de lege.”

Alături de proprietatea de stat și cea cooperativă, Constituția de la 1952 indică și două regimuri de proprietate destinate ineluctabil extincției. Taxonomia reflectă distincțiile de partid și procentul limitat de gospodării colectivizate impune, tactic, recunoașterea existenței unei proprietăți țărănești, mici și mijlocii. În această categorie intermedieră, specificată de articolul 10, sunt incluse și „atelierele meseriașilor care nu exploatează munca altora”. Precizările nu sunt

lipsite de relevanță și încadrarea în „mica producție de mărfuri” sau în „formațiunea particular capitalistă” este realizată în funcție de criteriul utilizării muncii salariale.

Mentionarea „formațiunii particular-capitaliste” este ocazia de a reafirma și investi cu supremăția constituției un obiectiv partinic, anume eradicarea definitivă a exploatarii omului de către om. După cum la fel de încărcată de semnificație, pe urmele modelului sovietic, este trasarea unei granițe juridice între „țărănamea mică și mijlocie” (segment ocrotit de Stat) și „chiaburime”. Kulacul / chiaburul va fi obiectul, în anii de până la 1962, anul consacrării victoriei colectivizării, unei atenții speciale: în cele mai multe cazuri, chiaburul este și „dușmanul poporului”, pe care organele de stat sunt presupuse a elimina / neutraliza / reprima.

Menținerea unui astfel de regim de proprietate este o concesie de moment. Proiectul de inginerie socială vizează definitivă sa eliminare. Vechiul Regim interbelic este identificabil, ca țesătură socială și mentalitate, în aceste zone stigmatizate constituțional. Actul de la 1952 oficializează o confruntare ce legitimează recursul la violența etatică, direcționată în contra celor ce nu aparțin „poporului muncitor”:

„Articolul 11. Formațiunea particular-capitalistă în RPR cuprinde gospodăriile chiaburești, întreprinderile comerciale particulare, miciile între-prinderi industriale nenaționalizate, bazate pe exploatarea muncii salariale. Statul democrat-popular realizează în mod consecvent politica de îngădare și de eliminare a elementelor capitaliste.”

Constituția de la 1965 transcrie definitiva impunere a unui proiect politic. Din peisajul conturat la 1952 au dispărut, o dată cu extinderea procesului de cooperativizare și de naționalizare, elementele încadrabile în „formațiunea particular-capitalistă”. De aici, precizia cu care textul constituțional semnalează fundamentele pe care noua ordine „social-economică” se sprijină. Socialismul este prezent, ca formă de proprietate, la nivelul întregii comunități: mijloacele de producție, în acord cu articolul 6, sunt detinute fie de întregul popor („proprietate de stat”) sau de organizațiile cooperatiste. Derogarea admisă de la regula cooperativizării este aplicabilă, pe baza articolului 11, „țărănilor care nu se pot asocia în cooperative agricole de producție”. Avansul față de 1952 transpare în codificarea constituțională a realității CAP-urilor: și în acest caz, recursul la progres furnizează armătura ideologică la care partidul apelează, în vederea cauționării intruziunii etatice. În ecuația

suveranității, țărăniminea muncitoare se află într-o poziție privilegiată. Relația dintre forma cooperativă de proprietate și ridicarea nivelului de trai este incorporată în actul fundamental, în măsura în care, în baza articolului 10:

„Articolul 10. Cooperativele agricole de producție, forma socialistă de organizare a agriculturii, asigură condiții pentru cultivarea intensivă a pământului și aplicarea științei înaintate, contribuie, prin sporirea producției, la dezvoltarea economiei naționale, la ridicarea continuă a nivelului de viață al țărănimii și al întregului popor.”⁶

În tabelul validat prin Constituția de la 1965, proprietatea personală își conservă obiectul juridic și trăsăturile. Ca și în texte anterioare, ocrotirea ei este admisă doar în măsura în care titularii ei respectă setul de exigențe indicat normativ. Profilul ei este unul potențial tolerabil, căci sfera ei de cuprindere nu afectează, în nici un fel, natura socialistă a economiei. Strategiile de liberalizare, extrem de timide, nu pot determina derogarea de la principiul planificării și al dominației formațiunii socialiste, în zona economică. Supraviețuirea proprietății individuale are un revers, decelabil în maniera de reglementare. Vidarea ei de substanță, absența unui mecanism efectiv de protecție, o reduc la un rol nesemnificativ. Debilitatea ei constituțională afectează consistența însăși a statutului de „cetățean”. Politicile legislative nu fac decât aplicarea unor principii constituționale. Vagul formulărilor – e cazul exproprierii – oferă o marjă largă de manevră statului. Opera de sistematizare, urbană și rurală, ilustrează fragilitatea regimului juridic al proprietății⁷:

„Articolul 12. Terenul și construcțiile pot fi expropriate numai pentru lucrări de interes obștesc și cu plata unei juste despăgubiri.

Articolul 36. Dreptul de proprietate personală este ocrotit de lege. Pot constitui obiect al dreptului de proprietate personală veniturile și economiile provenite din muncă, casa de locuit, gospodăria de lângă ea și terenul pe care se află, precum și bunurile de uz și confort personal.”

⁶ Constituția de la 1965 este citată după Cristian IONESCU, *op. cit.*, pp. 786–802.

⁷ O expunere la Dennis DELETANT, *Romania under communist rule*, Civic Academy Foundation, Bucharest, 1998, pp. 208–220.